ATMINTIES FORMOS

Birutė Meržvinskaitė

Vilniaus universitetas
Literatūros teorijos ir istorijos katedra

Atminties sąvoka paskutiniais XX a. dešimtmečiais tapo kultūros sinonimu ir suvienijo teorines diskusijas apie žmogaus, suvokimo, kalbos, istorijos, pažinimo, bendrabūvio galimybes ir sąlygas. Atminčiai priskiriamos kultūros saugojimo, perdavimo ir kūrimo funkcijos. Kita vertus, atmintis įgyja kontūrus tik atsiradus interpretacijai, supratimui. Ji reiškia ir žmogaus buvimo kultūroje būdą, ir kultūros pavidaluose užfiksuotas ir jas interpretuojant aktualizuojamas prasmes, „atminties dialektus" (Лотман 1992, 200). Individualios ir kolektyvinės atminties sąveika iškelia prasmę, esančią iki subjekto – kaip jo archeologiją, ir prasmę, esančią po subjekto – kaip jo teleologiją.

Ieškant atminties klausimo formulavimo ištakų šiuolaikinėje kultūrologijoje, dėmesys atkreipiamas į Michelio Foucault veikalus. *Žodžiuose ir daiktuose*, *Žinojimo archeologijoje*, *Diskurso tvarkoje* Foucault vis grįžta prie minties, jog „žmogaus" sąvoka – pagrindinė humanitarinių mokslų sąvoka – yra sukurta ir legitimuojama modernaus archyvo kultūrinės atminties. Žmogus tėra „pertrūkis daiktų tvarkoje", laikina konfigūracija, priklausanti nuo padėties, užimamos žinojimo diskursuose, „fundamentalių žinojimo dispozicijų kaitos rezultatas" (Фуко 1994, 403).

Su Foucault svarstymais susiliečia Jurijaus Lotmano semiotinė kultūros kaip kolektyvinio intelekto ir kolektyvinės atminties samprata. Anot Lotmano, kultūros erdvė saistoma bendrų tekstų, akumuliuojančių, generuojančių ir perteikiančių bendrą atmintį. Skirtingiems kultūriniams kolektyvams būdinga skirtingos apimties atmintis ne tik generuoja naujas prasmes, bet ir nustato, ką reikia atminti (saugoti) ir ką reikia užmiršti (Лотман 1992, 200–202). Aktyvi kultūros kompetencija, pasireiškianti taip pat ir sugebėjimu integruoti svetimos kultūros reikšmes radikaliai keičiant savas, įsteigiant jų hierarchiją, priešinama gamtos pasyvumui.

Mąstymo ir kūrybos determinuotumo pripažinimas redukuoja klausimą apie žmogaus atsakomybę. Perėjimas nuo individo prie kolektyvo vyksta kaip „interaktyvūs intersubjektyvinimai". „Padedant laiko akiračių sinchronizavimui, suvokimo lygiagretumui, įvairių tikrovės modelių suvienareikšminimui, prisiminimai suderinami su pasakojimo pavyzdžiais, pasakojimo pavyzdžiai – su laukimu." (Biti 2001, 284) Vokiečių literatūrologas Haroldas Weinrichas, knygoje *Leta – užmaršties menas ir kritika* nagrinėjęs užmaršties fenomeno sklaidą literatūroje, priėjo prie išvados, kad kultūrinę atmintį ilgainiui pavijo ir pralenkė moralinės bei švietėjiškos atminties kritika, todėl kultūrinė

atmintis prarado mokslinį prestižą. Šis procesas, Weinricho manymu, pasiekė kulminaciją XVII a. pabaigoje ir yra sietinas su *radimo, atradimo* meno mutacija į *išradimo, išradinėjimo* meną, kuris tiesos ieško ne už savęs, bet prieš save, retrospektyvą pakeisdamas perspektyva (Weinrich 2000, 264). Lotmano koncepcijoje tai atitiktų informatyviosios ir kreatyviosios atminties skirtį. Pirmosios funkcija – išsaugoti pažintinės veiklos rezultatus. Ji paklūsta chronologijos dėsniams, sureikšmina vėliausiojo laiko sekos sluoksnio duomenis. Tuo tarpu kūrybinė atmintis, pirmiausia meno atmintis, yra panchroniška, sugebanti pasipriešinti laikui ir tuo pačiu metu aktualizuoti įvairių epochų meninės formas, naujai jas perskaitydama.

Literatūros teorijoje atminties sąvoka neretai siejama su dialogo ir intertekstualumo problematika. Pasak dažnai cituojamų Renatos Lachmann žodžių, „teksto atmintis yra jo intertekstualumas". Literatūra, kaip „mnemonikos menas *par excellence,* įsteigia kultūros atmintį; ją užrašo; yra atminties veiksmas, įsirašantis į atminties erdvę, susidedančią iš tekstų; sukuriantis atminties erdvę, kurioje ankstesni tekstai suvokiami kaip transformacijos pakopos. Tekstai reprezentuoja sukauptą materializuotą atmintį su ženklų, rašto pagalba" (Lachmann 1990, 35–36). Kiekvienas konkretus tekstas įsikuria atminties erdvėje, sukurdamas ir savo atminties erdvę, atvirą kitiems tekstams, tapdamas intertekstu. Jį galima skaityti sintagmiškai – ieškoti panašumų su kitais tekstais, ir retoriškai – ieškoti savitumo.

Referencijos ir reprezentacijos (pakeitimo ir pasikeitimo) požiūriu traktuojamas literatūros intertekstualumas nurodo dvigubo kodavimo galimybes, atveria skirtingas atminties tyrimo perspektyvas. Į atmintį žiūrima dvejopai. Viena vertus, kalbama apie konkrečių tekstų intertekstualumą kaip atminties erdvę, esančią tarp tekstų ir konkrečiuose tekstuose. Antra vertus, apie atminties konceptą gali būti kalbama kaip apie teksto temą. Būtent šie du atminties sąvokos aspektai (atmintis kaip tekstas ir atmintis tekste) aktualizuojami straipsnyje, aptariant keturių žinomų rašytojų – Günterio Grasso, Czesławo Miłoszo, Wisławos Szymborskos ir Tomo Venclovos – kalbas, pasakytas susitikime, apvainikavusiame diskusijų ciklą „Lietuvių, vokiečių ir lenkų pokalbiai apie atminties ateitį". Šios kalbos išspausdintas knygoje *Pokalbiai apie atminties ateitį* (toliau – *Pokalbiai*). Susitikimo organizatorius Martinas Wälde knygos įžangoje rašo, jog rašytojai, reikšdami savo mintis apie atmintį, sukūrė „valstybinės svarbos įvykį" (*Pokalbiai* 2001, 7).

Knygos pavadinime pabrėžiamas atminties laikiškumas. Atminties pradžia yra dabartyje, kuri praeityje sukuria naują tvarką, aktualią dabarčiai. Dabarties veiksmų atvirumas ateičiai reiškia, kad atmintyje praeitis yra formuojama ateities. Tačiau atminties laikiškumas įrašo joje ir užmaršties momentą, daro ją diskretišką, atsitiktinę. Atminties tolydumas atstatomas sąmonės dėka. Suvokiamas laikas jau nėra apriorinė vidinio jausmo forma, bet jausmo turinys, sąmonės faktas, turintis ir nelaikinį, pakartojamą aspektą, reikšmių branduolį, kuris lieka pastovus, keičiantis istoriniams įvykiams ir subjektyvioms būsenoms. Viena iš laiko interpretacijos galimybių atminties sąvokos kontekste būtų subjekto ryšys su kitybe, *Pokalbiuose* netelpantis į opozicijos „savas" *vs* „svetimas" rėmus.

Žanro atminties požiūriu Grasso, Miłoszo ir Venclovos pasisakymuose galima įžvelgti esė ir egzodo literatūros bruožų. Esė susikryžiuoja istorinė, politinė, kultūrologinė problematika ir individualus jos vertinimas. Vis dėlto ne mažiau svarbu, kad esė išlieka žodžio menas, besirūpinantis sakomų minčių išraiška, nepaisant jų fragmentiškumo (Weissenberger 1985, 107). Eseiškumas apibrėžiamas kaip atvira dialoginė struktūra monologinėje kalbėjimo situacijoje,

kaip autobiografija, kurioje įvyksta susitikimas su istorija. Dialogiškumas čia reikštų bendrą atminties temą, orientaciją į numanomą pokalbio partnerį ir argumentų pavyzdį, o monologiškumas – subjektyvią perspektyvą, individualias kritines įžvalgas. Vilniaus pokalbio dalyvių pasisakymai įveda į istorinį pasaulį, kuriame Kito buvimas pasireiškia kultūros ženkluose, moralėje. Tai pagrindas, sudarantis prielaidas rastis reikšmėms, suteikiantis žodžiui daugiabalsiškumą, kvestionuojantis savipakankamumo idėją. Dėmesys tai pačiai patirčiai ir situacijai užtikrina dialogo tęstinumą nepaisant to, kad objektyvumo ir subjektyvumo akcentai nesutampa. Dialogas nutrūksta, jei įvykiai ir faktai jo dalyviams turi skirtingas reikšmes.

Grassą, Miłoszą ir Venclovą vienija egzodo patirtis. Egzodo literatūros reikšmių spektras išsidėsto tarp dviejų polių – politinio ir egzistencinio. Kai žiūrima politiniu aspektu, dominuoja dienos aktualijos, kai ieškoma egzistencinių prasmių, svarbūs tampa mitologiniai ir kiti kultūriniai šaltiniai. Aptariamų rašytojų pasisakymuose išryškėja abi paminėtos egzodo reikšmės. Taigi žanriniu požiūriu atminties hermeneutika išsidėsto tarp estetiškumo ir istoriškumo.

Egzodo apibūdinimas iškelia ir savimonės klausimą. Tremtis reiškia pažeistą natūralią žmogiškąją tvarką, išvarytojo iš gimtųjų vietų traumą ir archetipinio ištrėmimo iš rojaus atsikartojimą istoriniame gyvenime. Ji yra priešinama įsišaknijimui, nuolatinei žmogaus reikmei. Viena vertus, teigiama, kad žemė yra ištremtųjų iš rojaus žemė arba kad kiekvienas tikras poetas gyvena tremtyje. Šie teiginiai kartojasi Miłoszo ir Venclovos kūryboje. Günteris Grassas, kaip pažymi jo kūrybos tyrinėtojai, redukuoja trinarę Šventosios istorijos schemą: rojus – tremtis – Dievo karalystė, atmesdamas pirmąją ir trečiąją schemos dalį bei pasirinkdamas transparentiškumą vietoj transcendencijos (Neuhaus 1997, 112). Kita vertus, per rašytojų savęs inscenizavimą viešumoje reaguojama į politines realijas. Nors *Pokalbiuose apie atminties ateitį* tremtis ir archetipine, ir politine ar geografine prasme vaizduojama be patoso, tačiau visų pirma būtent tremtis ir užmarštis sugebėjimą prisiminti daro „malone ir prakeiksmu" (*Pokalbiai* 2001, 38).

Visi trys rašytojai savo kalbose pradeda reflektuoti tėvynės praradimą metonimiškai. Atskaitos tašku jiems tampa miestai: Grassui – Dancigas, Miłoszui ir Venclovai – Vilnius. Abu miestai yra paribio miestai, kuriuose nuo Viduramžių drauge egzistavo įvairios kultūros. Kultūrinio sluoksnio sudėtingumas daro juos diachroniška ir sinchroniška emblema, reikalaujančia įdėmaus šifravimo. Miesto erdvė – tai vieta, kurioje tarsi stebuklingame bloknote vienas ant kito išdėstomi atminties turiniai. Jame ankstesni rašmenys paslepiami, tačiau nesunaikinami. Venclova, apibūdindamas Vilnių, pasitelkia palimpsesto sąvoką (*ten pat*, 102). Simptomiška, kad šiems miestams skirti tekstai sudaro polilogą, savotišką autokomentarą Grasso *Dancigo trilogijai*, Miłoszo *Tėvynės ieškojimui*, taip pat Miłoszo ir Venclovos laiškams *Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma*. Venclovai neatrodo tik atsitiktinumas, kad Michailo Bachtino, praleidusio savo jaunystę Vilniuje, reikšmingiausias kultūrinis indėlis yra dialogo teorija (Venclova 2000, 51).

Pakartotinio atradimo akte Vilnius ir Dancigas virsta prarandamais objektais, semantinių nesusipratimų miestais. Sugrįžimas į juos lydimas prieštaringų jausmų: meilės ir nepritarimo, abejingumo ir kritikos, nostalgijos ir noro atsiriboti. Jausmų diapazonas apima Grasso prisimenamas vaikystėje patirtas laimės akimirkas, Venclovos ryžtą bebaimei atsakomybei ir Miłoszo prisipažinimą: „Vilnius man yra našta". Emocinis atminties turinys tampa ne tik viena iš savęs bei pasaulio pažinimo prielaidų, bet ir leidžia išplėsti miesto kaip savižinos problemos, orientuotos į kultūros ženklus – literatūrinę lenkų romantizmo tradiciją, universitetą, baroko

architektūrą, judaikos paminklus (plg. Брио 1995, 110–121) – interpretaciją, įtraukti psichologinį matmenį.

Dancigas ir Vilnius yra istorinės traumos ir užmaršties vietos. Rašytojai neeksponuoja miesto kaip prieš gamtą nukreipto gyvenimo būdo temos ir yra linkę pabrėžti jo natūralų radimąsi iš gamtos, tačiau Vilnius neatsiejamas nuo mitų. Norėdamas nuo jų atsiriboti Miłoszas kalba apie ypatingą kraštovaizdžio ir architektūros harmonijos, regimos Vilniuje (čia, pasak rašytojo, ir debesys barokiniai) galią: „Šio miesto geografinės padėties ir architektūros grožis turi savyje kai ką magiška. Čia lengva užmiršti, kad stovime prie beveik šimto tūkstančių žydų kapo" (*Pokalbiai* 2001, 83).

Pokalbiuose akivaizdi atminties numitinimo nuostata vardan istorijos, pripažįstant istorijos tiesos ribotumą. Angažavimasis tiesai suartina istoriką ir literatą:

> Istoriko profesijai būdinga tai, kad jis privalo tikėti, jog įstengs surasti objektyvią tiesą, kuri skiriasi nuo faktus apaugusių mitų; tad rausdamasis archyvuose jis ieško, kaip prie tos tiesos priartėti. Tačiau panašioj padėty kaip istorikas atsiduria ir poetas ar prozininkas, rašantis miesto istorijos tema, nes jeigu jo veikalas nebus pagrįstas faktais, jis neišliks. Deja, nustatyti, kaip „iš tiesų viskas buvo", yra labai sunku. (*Ten pat*, 79)

Interpretuojama, perrašinėjama istorija leidžiasi talpinama į mitologines pasakojimo struktūras, o mitologija savo ruožtu tampa atvira istorinio suvokimo patirčiai, kadangi ir viena, ir kita susijusios su ideologija. *Pokalbiuose* mitinio ir istorinio diskursų sąlyčio prieštaringumas išryškėja svarstant mirusiųjų prisiminimo ir *genius loci* temas.

Nuo Antikos laikų atminčiai būdingas etinis impulsas. Remdamiesi Cicerono ir Kvintiliano pasakojimų apie mnemotechnikos pradininku laikomą poetą Simonidą analize, šiuolaikiniai tyrinėtojai sieja atminties meno atsiradimą su mirusiųjų kultu. Atminčiai keliamas uždavinys išsaugoti prisiminimą apie mirusiuosius ir praeities įvykius. Cicerono traktate „Apie oratorių" atminties reikšmė atsiskleidžia netikėtos mirties ir grėsmingos užmaršties katastrofos akivaizdoje: po nelaimės Simonidas padeda atpažinti suniokotus žuvusiųjų kūnus. Tai jam pavyksta padaryti išlavintos erdvinės atminties dėka, kuri leidžia puikiai atsiminti, kurioje vietoje, kokia tvarka prie stalo sėdėjo mirusieji prieš nelaimę. Vietos palyginamos su vašku, o vaizdai – su įrašais jame (Цицерон 1972, 201).

Vietos ir vaizdai (graikų k. *topoi* ir *phantasmata*, lotynų k. *loci* ir *imagines*), yra du pagrindiniai antikinį atminties meną struktūruojantys pradai. Atminties turiniai suprantami kaip vaizdiniai, deponuojami tam tikrose vietose atminties erdvėje. Atmintis laikoma vaizduotės galios (graikų k. *phantasia*, lotynų k. *imaginatio*) rezultatu. Pasak Cicerono, vaizduotė neatskiriama nuo aštriausio iš visų jutimų – regos:

> Ir kai objektams nematomiems, nepasiekiamiems žvilgsnio, mes suteikiame kontūrus, vaizdą ir pavidalą, juos išskiriame, taip ir sąvokas, mintimi vos pagaunamas, išsaugome atmintyje tarsi vien tik stebėdami. Tačiau šie pavidalai ir kūnai, kaip ir visa, kas regima, turi turėti savo vietą, nes kūnas neįsivaizduojamas be vietos. (Цицерон 1972, 202)

Atmintis grąžina mirusiesiems jų pavidalus, atpažįstami jie atgyja.

Pokalbiuose Miłoszas sugrįžta prie minties, kad „literatūra galbūt yra permanentinis Vėlinių minėjimas, vėlių pakvietimas, tikintis, kad jos valandėlei atgis" (Fiut 1999, 360). Atmintyje glūdintį tiesos ir teisingumo imperatyvą rašytojas įrodinėja, pasitelkdamas etimologiją: „Juk graikiškai tiesa vadinasi aletheia, tai yra priminimas". Vilniuje pasakytoje kalboje Miłoszas vertina tremties patirtį, sunaikintą žydiškojo Vilniaus – Šiaurės Jeruzalės praeitį, vietinę pro-

blematiką perkeldamas į žmogiškąją plotmę, apeliuodamas į jausmus ir ragindamas ieškoti emocinės tiesos: „Ta praeitis, kurią kiekviename žingsnyje primena seni Gdansko ar Vilniaus akmenys, šaukiasi mūsų užuojautos ir pagalbos, tai yra tiesos, kai mąstome ir kalbame apie tai, kas buvo" (*Pokalbiai* 2001, 95).

Su atmintimi siejamas skausmingas išsivadavimas iš praeities. Reikia prisiminti tam, kad „mirusiųjų vėlės paliktų mus ramybėje" (*ten pat*, 89). Atmintyje skirtingų plotmių turiniai susilieja į vieną laiko lydinį. Taip tekste, prisodrintame istorinių faktų, politinių ir kultūrinių realijų, užsimezga atvirkštinis emfatiškas išdaiktinimo, išsilaisvinimo iš konkretybės procesas, kuris pasiekia kulminaciją vilniečio dailininko Ludomiro Šlędzińskio paveikslo „Oratorija" aprašyme. Dailininko nutapytą Vilniaus portretą rašytojas vadina „kiek pasakiška bažnyčių bokštų ir debesų fejerija", himnu miesto architektūros grožiui ir tremtinio rauda, visam laikui išliksiančia miesto istorijoje (*ten pat*, 99). Mirties ir užmaršties akivaizdoje Miłoszui labai svarbi meno galia garantuoti būtį, atskirą likimą perkelti į amžinybės matmenį. Nekintančios amžinybės samprata sujungiama su laiko, kaip išorinio subjektui, ir jo išgyvenamos patirties samprata. Tai leidžia nenusigręžti nuo istoriškumo, kuris betgi gresia peraugti į eschatologiją.

Ši ekfrazė sujungia esė pabaigą ir pradžią dekonstruktyvaus autokomentaro principu. Priminsime, jog esė prasideda pastebėjimu apie Vilniaus išskirtinumą ir pasakojimų (istorijų) apie jį prieštaringumą:

> Nedaug Europoje yra miestų, taip mitologizuojamų kaip Vilnius. Turiu omenyje iš praeities paimtus pasakojimus, kurie nebūtinai privalo atitikti faktus. Šio miesto istorija tokia keista, kad ji prašyte prašosi perkeliama į pasakos erdvę, kas jau ne kartą buvo daroma, ir pasakojimai skirdavosi, nelygu, kas juos pasakojo: lietuviai, lenkai, žydai ar baltarusiai. (*Ten pat*, 79)

Literatūra atminties plastiškumą ir istoriškumą vaizduotės teritorijoje papildo fiktyvumu.

Günterio Grasso esė, pavadintoje „Aš prisimenu...", atminties veikla prasideda nuo spontaniškų prisiminimų, pažadintų atsitiktinumų, pojūčių, netikėtai patiriamų ir atgaivinančių praeitį dabartyje. Prisiminimas – tai „nusileidimas" į save, kai praeityje dažnai kartojęsi kasdieniai įvykiai ir įspūdžiai staiga išsiveržia iš užmaršties gelmių į „čia ir dabar" situaciją, kuri prašosi apmąstoma kitomis akimis ir per laiko nuotolį. Dancigo vaizdinys iškyla surenkant ir saistant atmintyje tai, kas išsklaidyta ir pamiršta. Jis susideda iš 1958 m. pavasarį pamatyto „lėtai iš griuvėsių kylančio Gdansko", „stipriai įsigėrusio mokyklos tvaiko", „limonado miltelių su aviečių, citrinos ir krunių skoniu", „stumteliančių nebylių daiktų", kašubiškojo vokiečių žemaičių tarmės varianto ir ypač „vienos motinos tetos į ausį pašnibždėtos frazės: Ech waiss, Ginterchen, em Wästen is bässer, aber em Osten is scheener" („Žinau, Giunteriuk, Vakaruose geriau, bet Rytuose – smagiau") (*ten pat*, 33).

Rašytojo siūlymą įžvelgti šiame sakinyje Rytus ir Vakarus vertinantį apibrėžimą būtų galima interpretuoti kaip kosminę ironiją, tačiau, atrodo, svarbiau atkreipti dėmesį į jutimų seką. Grasso mnemotechnika, kaip ir antikinė, remiasi įkūnijimo principu. Ji apima regą, uoslę, skonį, lytėjimą, klausą. Tai kūno atmintis, kuri sudaro reflektyviosios, bet kartu ir spontaniškosios, poetinės atminties pagrindą. Prisiminimai yra pagrindinis literatūros maistas, jos „lobynas, sąvartynas, archyvas". Pasąmonės ir kūniškosios atminties reikšmė taip pat pabrėžiama nurodant sapnus – „nesuvokiamus, reikalingus begalinių aiškinimų" (*ten pat*, 29). Mnemotechnika neatsiejama nuo mnemopoetikos ir supratimo bei aiškinimo kaip autentiškų buvimo būdų.

Rekonstruojanti, ankstesnę tvarką atstatanti atminties veikla priešinama destrukcijai. Iš praeities likę griuvėsiai, negausūs išlikę gyvi liudi-

ninkai, bandydami ją atkurti, pradeda pasakoti istorijas. Tačiau šios istorijos nėra tikra praeities reprezentacija, nes jos neišvengiamai fragmentiškos, todėl besiribojančios su užmarštim. Graikų mitologijoje užmaršties emblema yra Letos upė, priklausanti požemio topologijai. Atsigėrusios iš jos vandens mirusiųjų sielos užmiršta ankstesnį žemiškąjį gyvenimą. Požemio tamsa, kontūrus naikinanti upės srovė, vėjo pustomas smėlis ir dykvietės yra užmaršties pavidalai. Letai priešinama šviesi atminties deivė ir mūzų motina Mnėmosinė, kurios šaltinis, pasak Antikos geografo Pausanijaus, trykšta šalia Letos.

Užmarštis ir atmintis ne tik priešinamos – kovodamos tarpusavyje jos papildo viena kitą. Venclova atminties ir užmaršties rungtyniavimo kultūroje būtinumą sieja su absoliučios atminties apologijos pavojumi visuomenei. Iškreipta atminties apologija jam asocijuojasi su Blut und Boden mitais, nacionalizmu ir totalitarizmu, kurie selekcionuoja ir deformuoja atmintį, paversdami praeitį „bemaž ištisine 'baltųjų dėmių' karalyste, nelyginant Kaliningrado dykviete". Perdėtas atminties kultas „stingdo ir paralyžiuoja, paverčia kultūrą užsikirtusia plokštele" (*ten pat*, 105). Kritiškas semiotinis požiūris į kultūrą atskleidžia atminties sampratos ambivalentiškumą, komplikuoja vienareikšmę atminties ir užmaršties priešpriešą.

Grasso samprotavimuose esminė yra atminties ir prisiminimo konfrontacija. Jam prisiminimai daug svarbesni už prozišką „tikslumo mokančią atmintį", tą „nepaperkamą buhalterį". Rašytojas aptinka prisiminimo specifiką vokiečių kalbos žodyje *Erinnerung* glūdinčioje reikšmėje „į vidų imti", kuri jam daug patrauklesnė už sąvokas „kolektyvinė atmintis", „atminties darbas". Kalbinės reikšmės aktualizavimas leidžia įžvelgti prarają tarp įstatymo ir teisingumo, kolektyvinės ir individualios atminties ir konstatuoti, jog atmintis ne visiems vienodai teisinga. Sugyvenimas su ideologijos deformuota ir ritualizuota atmintimi, peraugančią į ginčus dėl paminklų statybos, įmanomas tik perkėlus ją į kūrybos plotmę, remiantis performavimo, išstūmimo ir atidėjimo mechanizmais. Tai, kad rašytojas gali mėgautis prisimindamas skaudžius ir gėdingus dalykus ar net apsijuokimus, Grassas pavadina „tam tikru profesiniu iškrypimu" (*ten pat*, 31). Taigi patologija siejama ne su pasąmone ar realiais išgyvenimais, bet su jų aiškinimais.

Grasso pateikiama atminties ir prisiminimo semantika, bene aiškiausiai suformuluota teiginyje „prisiminti, tai yra rašyti kaip apsėstam" (*ten pat*, 33), artima Marcelio Prousto valingos intelektualiosios ir nevalingos spontaniškosios atminčių opozicijai. Būtent nevalingoji, proto ir valios nekontroliuojama atmintis laikoma kūrybos pagrindu. Prousto prarastojo laiko rekonstrukcija taip pat remiasi pojūčiais, tačiau jis nuvertina aukščiausią, pagal klasikinį kanoną, pojūtį – regėjimą. Akių atmintis esanti pernelyg intelektuali, todėl pojūčių hierarchija pradedama klausa, o baigiama lytėjimu (plg. Weinrich 2000, 190).

Miłoszas ir Venclova remiasi kultūrinės atminties sąvoka. Ji nėra duota pati savaime. Kultūrinės atminties atmainų reikšmė plėtojama siejant ją su individualios ir kolektyvinės atsakomybės santykiu. Abu rašytojai itin pabrėžia atmenančio dalyvavimo kultūroje išskirtinumą. Atmintis nėra kiekvieno privilegija. Venclova teigia, jog senovinėse visuomenėse ją saugojo šamanai, bardai ir rašto žinovai, o modernioje visuomenėje atminties sergėjimo funkciją turėtų atlikti rašytojai ir intelektualai (*ten pat*, 105). Rašytojų ir intelektualų priedermė – formuoti požiūrį į kultūrą kaip organišką visų laikų ir tradicijų vienovę. Toks požiūris skatina naujai įvertinti opoziciją „savas" *vs* „svetimas", papildant ją „svetimo savo" ir „savo svetimo" sąvokomis. Atsiminimas tik to, kas „sava" – žyg-

darbių, didvyrių, taip pat savųjų skriaudų bei kančių, Venclovos manymu, paverčia atmintį „jubiliejų šventimu, nesibaigiančiu žaizdų demonstravimu, sąskaitų suvedinėjimu ir martirologijos lenktynėmis" (*ten pat*, 106).

Kritišką Miłoszo šiuolaikinių lietuvių rašytojų vertinimą lemia opozicijos savas / svetimas vienareikšmiškumas jų mąstyme:

> Nežinau, apie ką šiandien mąsto Vilniaus lietuviai, ypač poetai ir prozininkai. Išskyrus pavienes išimtis, jie čia atvykėliai, todėl negali išvengti nekėlę tam tikrų klausimų dėl savo tapatybės. [...] Sentimentalus patriotizmas juos skatina džiaugtis ir triumfuoti atgavus senąją Lietuvos sostinę. Jie ieško lietuviškumo pėdsakų po polonizacijos apnašomis ir didžiuojasi lietuviška architekto Gucevičiaus kilme. Bet juk kartu jie žino, kad viša tai paviršutiniška [...]. (*Ten pat*, 97)

Iškalbinga citata fiksuoja, kaip stebint įdėmam žvilgsniui atsiranda atminties sutrikimai, o šiandieninis Vilnius virsta archetipiniu svetimu.

Kultūrinė atmintis ir individuali atsakomybė Miłoszo ir Venclovos pasisakymuose oponuoja „tautos dvasios", „tautos atminties" sąvokoms. Venclova teigia, jog „tauta apskritai yra hipostazuota sąvoka: iš esmės nėra tautos kaip tokios, yra tūkstančiai ir milijonai individų [...]. Gimimas, auklėjimas, asmeninis pasirinkimas sieja mane su šia ar kita tauta – gal labiausiai su jos kalba, kurią palaikyti ir plėtoti yra pirmasis rašytojo uždavinys" (*ten pat*, 107). Rašytojas lieka ištikimas savo dar XX a. 8-ojo dešimtmečio eseistikoje susiformavusiam personalistiniam požiūriui į tautą kaip didžiulę asmenybę, aprėpiančią ir teisuolius, ir nusikaltėlius, bei pirmiausia suvokiančią ir išpažįstančią ne svetimas, bet savas kaltes ir nuodėmes. Moralinėje plotmėje šis požiūris siejamas su kiekvieno atsakomybe už kitą, prisimenant, kad „mažuma ir unikumas yra kiekvienas individas". Įveikti identifikacijos krizę siūloma grąžinant menui auklėjamąsias funkcijas, postuluojant etiką kaip kiekvienos kultūros ir kiekvienos reikšmės būtiną sąlygą. Tikras menas turi būti mažumos pusėje, o menininkas privalo „išsakyti tam tikrą unikalią tiesą, nesutampančią su visuomenės priimtu ar visuomenei primetamu monologu" (*ten pat*, 107).

Kita vertus, šis reikalavimas įsirašo į vadinamojo etinio posūkio literatūros studijose kontekstą ir gali būti lyginamas su Emmanuelio Lévino „etikos begalybės", Aš ir Tu dialogo sąlygų bei prasmių apmąstymais. Lévino filosofijoje, aprašančioje subjektyvybę etikos sąvokomis, esmine, pirmine ir pamatine subjektyvybės sąranga laikoma atsakomybė už kitą asmenį, prie kurio prieinama kaip prie veido, ir ši prieiga nėra juslinio suvokimo dalykas. Veidas yra reikšmė, prasmė tik dėl jos pačios. Veidas priartėja tiek, kiek aš esu už jį atsakingas, nesitikėdamas abipusiškumo, paliudydamas nesuinteresuotumą. Etinio santykio asimetrija neleidžia asimiliuoti kito, paversti jį mąstymo tema. Mano įsipareigojimas visada pralenkia kito įsipareigojimą vienu žingsniu. Aš nieko nepadariau, bet esu kaltas, skolingas. Atsakomybė daro Aš įkaitu. Etikos akiratyje „subjektyvybė sutinka su įkaito sąlyga (ar besąlygiškumu). Subjektyvybė [...] iš pat pradžių yra įkaitas" (Lévinas 1994, 103). Kitam suteikiama begalinės pagalbos stokos prasmė. Aš ir Tu santykis įtarpinamas trečiojo, semiotikos terminologija – adresanto lėmėjo, kurio sakymas nulemia moralės įstatymus, politiškai pagrįstą teisingumą, tai, kas pasakyta. Etinis liudijimas virsta šventumo reikalavimu, apreiškimu, kuris nėra pažinimas (*ten pat*, 112). Veidas tampa begalybės proveržio vieta istorijos totalybėje. Atsiverdama baigtybėje begalybė pranoksta mąstymo ir istorijos totalumą.

Etinis požiūris atskleidžia kultūrinės atminties sąvokoje glūdinčius prieštaravimus. Bendra atmintis yra ne visiems vienoda, nes kalba, ku-

ria ji pasireiškia, yra sunkiai identifikuojama. Begalinis dialogas ir ideali bendra atmintis yra įmanoma tik utopinėje komunikacijos situacijoje, nesusijusioje su jokia ideologija – paslėpta vertybių sistema. Pokalbio metu tylėjusi Szymborska atkreipė dėmesį į nepaisant istorijos srauto išsilaikiusį neapykantos geną, kuris „veikia taip, kad piktai reaguojame į kiekvieną kitoniškumą, iškart priešiškai, nesigilindami į kito tiesą" (*Pokalbiai* 2001, 55). Neapykantai, traukiančiai atgal, ji priešina pyktį, leidžiantį dėl ko nors kovoti.

Bandymai apibrėžti atmintį susiduria su keblumais, nes mes esame jos adresatai jau prieš pradėdami ją reflektuoti. Kartotė prisimenant praeitį yra neišvengiama, tačiau ji nepaneigia skirtingų subjektyvių pozicijų.

LITERATŪRA

Biti 2001 – Biti V. *Literatur-und Kulturtheorie*, Hamburg, 2001.

Брио 1995 – Брио В. «Вильно – Вильнюс как проблема самосознания», Вильнюс, 1995, июль–август.

Цицерон 1972 – Цицерон М. Т. *Три трактата об ораторском искусстве*, Москва, 1972.

Fiut 1998 – Fiut A. *Moment wieczny: Poezja Czesława Miłosza*, Kraków, 1998.

Фуко 1994 – Фуко М. *Слова и вещи: Археология гуманитарных наук*, Санкт-Петербург, 1994.

Lachmann 1990 – Lachmann R. *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der russischen Moderne*, Frankfurt am Main, 1990.

Lévinas 1994 – Lévinas E. *Etika ir begalybė*, vertė A. Sverdiolas, Vilnius, 1994.

Лотман 1992 – Лотман Ю. М. *Избранные статьи в трех томах*, т. 1, Таллин, 1992.

Neuhaus 1997 – Neuhaus V. „Das christliche Erbe bei Günter Grass", *Text + Kritik*, N. 9, 1997.

Pokalbiai 2001 – *Pokalbiai apie atminties ateitį*, Vilnius, 2001.

Weinrich 2000 – Weinrich H. *Lethe – Kunst und Kritik des Vergessens*, München, 2000.

Weissenberger 1987 – Weissenberger K. „Der Essay", *K. Weissenberger* (hg.) *Prosakunst ohne Erzählung*; Tübingen, 1987.

ФОРМЫ ПАМЯТИ

Бируте Мержвинскайте

Резюме

В статье на основе высказываний Г. Грасса, Ч. Милоша, Т. Венцловы и В. Шимборской анализируются два аспекта раскрытия памяти: память как текст и память в тексте. Семантика памяти прослеживается с точки зрения соотношения общей культурной и индивидуальной памяти, памяти и забвения, также роли этики в процессе трансформации мнемотехники в мнемопоэтику.

Получено: 2002, октябрь
Принято: 2002, ноябрь

Адрес автора:
Вильнюсский университет
Кафедра истории и теории литературы
ул. Университето 5
LT-2734 Вильнюс
E-mail: birute.merzvinskyte@flf.vu.lt